

Reader

Reader behorende bij de FOKOR-conferentie **Doorstroom po-vo**

Toetsen en observatie-instrumenten bij de doorstroom
van primair naar voortgezet onderwijs

Rotterdam, september 2005

auteur Annelies Kassenberg, CED-Groep

opdrachtgever FOKOR

Inhoudsopgave

1 **Waarom deze reader?** • 5

2 **De doorstroom van primair naar voortgezet onderwijs in Rotterdam** • 7

De functies van toetsen en instrumenten • 7

De doorstroomprocedure in Rotterdam • 8

Het kwadrantmodel • 9

Uitgangspunten doorstroomprocedure po-vo • 11

3 **Aandachtspunten bij instrumenten** • 12

De doorgaande leerlijn • 12

Selectie voor de indicatiecriteria • 13

Selectie gericht op plaatsing in het voortgezet onderwijs • 16

Toetsen en instrumenten • 22

Kan het anders? • 22

Samenvattend • 23

bijlage

LWOO en PrO in het vmbo • 25

Literatuur • 27

Waarom deze reader?

De afgelopen jaren is de structuur in het voortgezet onderwijs behoorlijk veranderd. In de bijlage op pagina 25 vindt u een uiteenzetting hierover. Met de invoering van het vmbo in 1999 zijn de leerwegen en de toelatingsprocedure voor zorgleerlingen ingrijpend veranderd (zie onderwijsschema). Deze ontwikkelingen vragen om een aanpassing van de gegevensuitwisseling bij de doorstroom van primair onderwijs (po) naar voortgezet onderwijs (vo). In Rotterdam is er op dit moment behoefte aan herbezinning op het gebruik van toetsen en andere instrumenten in de overgang van po naar vo. De Federatie voor Onderwijskoepels en Openbaar Onderwijs Rotterdam (FOKOR) heeft daarom besloten een conferentie speciaal aan dit onderwerp te wijden. Tijdens de conferentie wordt ingezoomd op de inzet van instrumenten ten behoeve van de doorgaande lijn, de selectie en de plaatsing van leerlingen in de doorstroom van po naar vo. Het doel van deze reader is inzicht te geven in de huidige stand van zaken rond het gebruik van instrumenten in de doorstroom in Rotterdam, de vragen die zich daarbij voordoen en de mogelijke antwoorden daarop.

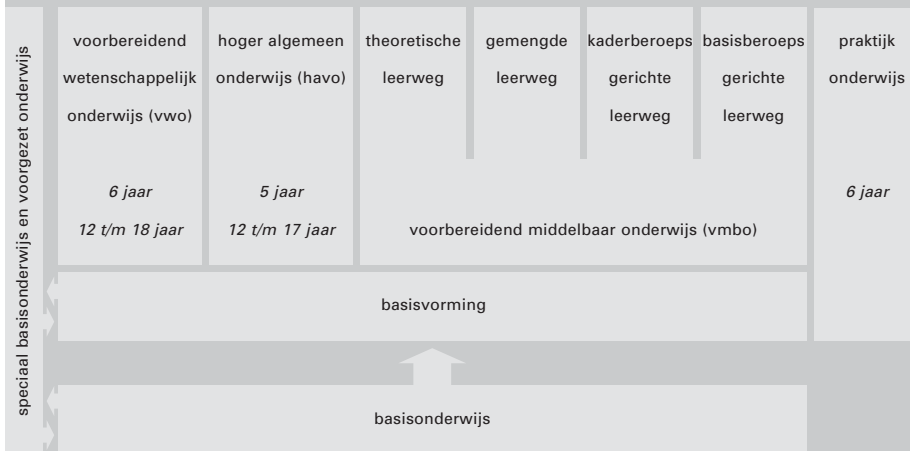
De aanpak

Deze reader geeft een overzicht van het gebruik van toetsen en andere instrumenten in de doorstroom van primair naar voortgezet onderwijs in Rotterdam. Bij het maken van de reader zijn verschillende bronnen bestudeerd. Het gaat dan bijvoorbeeld om het handboek voor de doorstroomprocedure in Rotterdam, onderzoeksverslagen van het Cito en het ITS, maar ook om verslagen van ervaringen en onderzoek in andere gemeenten zoals Oss, Zaanstad en Enschede. Een overzicht van de gebruikte bronnen is terug te vinden in de literatuurlijst. Aan de hand van dit materiaal is ook een overzicht gemaakt van knelpunten en mogelijke oplossingen rondom het toetsgebruik in de doorstroomprocedure. Aan het eind van de reader wordt een overzicht gegeven van de mogelijkheden die er binnen het gebruik van toetsen en testen bestaan om de doorstroom van po naar vo beter, anders of efficiënter aan te pakken.

Leeswijzer

Deze reader start met een hoofdstuk waarin een aantal zaken rond de doorstroom van primair naar voortgezet onderwijs geïntroduceerd worden. In hoofdstuk 2 wordt uitgelegd welke functies de gegevensverzameling bij leerlingen vervult in de doorstroom. Vervolgens wordt de doorstroomprocedure in Rotterdam besproken.

Onderwijsschema

Ook wordt er een korte uitleg gegeven over het kwadrantmodel en worden de uitgangspunten in de po-vo doorstroom samengevat.

In hoofdstuk 3 worden de toetsen en andere instrumenten in de doorstroom nader bekeken. Het hoofdstuk is gestructureerd naar de drie functies die de leerlinggegevens vervullen bij de doorstroom: de doorgaande leerlijn, de selectie van leerlingen gericht op de indicatie voor LWOO en PrO en het plaatsen van leerlingen in de verschillende stromen van het voortgezet onderwijs. Ook wordt een schematisch overzicht gegeven van de functies die verschillende toetsen kunnen vervullen. Tot slot wordt ingegaan op hoe het anders kan en vindt u een overzicht van aandachtspunten.

De doorstroom van primair naar voortgezet onderwijs in Rotterdam

De functies van toetsen en instrumenten

De leerlinggegevens die momenteel verzameld worden in de doorstroom van het primair onderwijs (incl. REC) naar het voortgezet onderwijs vervullen drie functies:

- 1 doorgaande leerlijn waarborgen,
- 2 selectie gericht op indicatie voor LWOO en PrO of voor een REC-indicatie,
- 3 selectie gericht op plaatsing en het te verwachten schoolsucces in het voortgezet onderwijs.

In het primair en het voortgezet onderwijs wordt een verschillend gewicht toegekend aan de drie functies van doorstroominformatie hetgeen ingegeven wordt door landelijke regelgeving en verschillende financiële voorwaarden.

In de eerste plaats verschillen po en vo in *onderwijskundig perspectief*. Vanuit het po zijn leerkrachten sterk gericht op de doorgaande zorg voor een leerling (de eerste functie van de overdracht van leerlinggegevens: de doorgaande leerlijn waarborgen). De ontwikkeling en begeleiding van de afgelopen acht jaar basisonderwijs moet zoveel mogelijk doorgezet kunnen worden. De doorstroominformatie uit het lvs en het advies van de leerkracht zijn met name daarop gericht. Het vo daarentegen is met name gericht op doorstroominformatie voor het selecteren van leerlingen om hen zo passend mogelijk te kunnen plaatsen binnen één van de stromen in het vo (de tweede en derde functie: selectie voor een mogelijke indicatie en selectie gericht op plaatsing en inschatting van het mogelijke schoolsucces). Het vo wil daarbij het risico vermijden dat een leerling verkeerd geplaatst wordt en onnodig uit- of afstroomt.

In de tweede plaats is er een verschil in *economisch perspectief* op het belang van selectie voor indicatiestelling. Als gevolg van het Weer Samen Naar School-beleid overheerst in het po het uitgangspunt leerlingen zo min mogelijk te selecteren en hen ontwikkelingsgericht te benaderen. Doel is zo min mogelijk leerlingen te verwijzen naar het speciaal basisonderwijs. Het vo daarentegen identificeert zorgleerlingen wel (de tweede functie: selectie gericht op indicatie). Met de financiering die het vo voor zorgleerlingen krijgt kunnen zij hen adequaat opvangen.

De doorstroomprocedure in Rotterdam

Van alle leerlingen in het primair onderwijs zijn bij de overgang naar het voortgezet onderwijs zogenaamde *eerste gegevens* bekend. Deze gegevens beslaan de gehele schoolloopbaan van de leerling tot het moment van de doorstroom en bieden de informatie die de doorgaande leerlijn moet waarborgen. Eerste gegevens zijn de toetsscores uit het leerlingvolgsysteem (lvs) en het schooladvies. Van leerlingen die in aanmerking komen voor een zorgtraject zijn daarnaast gegevens nodig die inzicht geven in de intelligentie, de leerachterstand en het sociaal-emotioneel functioneren. Vo-scholen kunnen daarop selecteren en bepalen welke leerlingen in aanmerking komen voor een RVC-indicatie.

Voor de overgang naar het voortgezet onderwijs is voor de leerlingen zonder indicatiestelling naast het advies van de leerkracht ook een onafhankelijk *tweede gegeven* nodig om te bepalen waar een leerling naartoe kan in het voortgezet onderwijs. Dat is in Rotterdam sinds 1997 de Cito-Eindtoets.

De afspraken tussen scholen voor voortgezet onderwijs over de aanmelding en inschrijving van nieuwe leerlingen is vastgelegd in de *Doorstroomprocedure Rotterdam*. Het standaard onderwijskundig rapport (okr) met het addendum PrO/LWOO van Koers VO voor leerlingen die aangemeld worden bij scholen voor het praktijk onderwijs (PrO) of leerwegondersteunend onderwijs (LWOO) is hier een belangrijk onderdeel van. In het standaard okr voor alle leerlingen staan de leerlinggegevens die wettelijk verplicht zijn bij de doorstroom van het basisonderwijs naar een vervolgonderwijs.

Het okr bestaat in de eerste plaats uit een algemeen deel voor de overgang po-vo en in de tweede plaats uit een specifiek deel voor de aanmelding voor praktijkonderwijs en LWOO. Het algemene deel levert het primair onderwijs als een standaardformulier aan met daarop het advies van de school voor het voortgezet onderwijs, de scores op de Cito-Eindtoets (totaalscore en scores voor de onderdelen taal en rekenen), gegevens over interesse, inzet, concentratie en werkhouding en de wens van ouders en leerling. In het specifieke deel van het okr geeft de basisschool, indien van toepassing, uitgebreid informatie over het doorlopen zorgtraject, de signalering van meer jaren, de doelen van handelingsplannen en de behaalde resultaten. Hieraan worden de resultaten van nader onderzoek toegevoegd die bedoeld zijn om duidelijkheid te geven

over de gestelde toelatingscriteria voor leerachterstand, intelligentie en de sociaal emotionele ontwikkeling.

Na aanmelding van een leerling op een school voor voortgezet onderwijs, vraagt de school het okr van de leerling op. Ouders hoeven voor deze overdracht geen expliciete toestemming te geven. Ouders kunnen wel inzage krijgen in het volledig ingevulde okr en hun zienswijze inbrengen. Wanneer er onderzoek nodig is voor aanvullende gegevens voor een aanmelding bij de Regionale Verwijzingscommissie (RVC) of Commissie van Indicatiestelling (CvI), moeten ouders wel een toestemmingsverklaring tekenen.

In de huidige doorstroomprocedure beschikken leerkrachten dus voor alle leerlingen die niet voor indicatie in aanmerking komen over de volgende gegevens uit het okr:

- Cito-leerlingvolgsysteem gegevens,
- uitslag Cito-Eindtoets,
- gegevens over de schoolloopbaan,
- informatie over het doorlopen zorgtraject (indien van toepassing),
- registratie van het schoolverzuim,
- beschrijving van de interesse, inzet, concentratie en werkhouding,
- de wens van de ouders.

Voor leerlingen met een leerachterstand die wel voor een indicatie voor LWOO of PrO via het RVC in aanmerking komen, wordt dit aangevuld met:

- uitslag van een IQ-test en antwoorden op een vragenlijst over sociaal-emotionele problematiek.

Het kwadrantmodel

De ontwikkeling van leerlingen beslaat naast de cognitieve vaardigheden ook de sociaal-emotionele vaardigheden. Steeds vaker wordt in het voortgezet onderwijs het kwadrantmodel (IPO consult) gebruikt om alle deelgebieden van de ontwikkeling te volgen. Dit theoretische model is later officieel overgenomen en als kwadrant® model geregistreerd door Microconsult. Op de volgende pagina vindt u een bewerking van het kwadrantmodel, zoals deze in het Rotterdamse LVS-VO gehanteerd wordt.

Het kwadrant model

Capaciteiten

IQ testgegevens bijvoorbeeld:

- GIVO, ISI, NIO

Leerproblemen bijvoorbeeld:

- dyslexie, dysfasie

Gegevens over bijzonderheden bijvoorbeeld:

- gehoor, gezichtsvermogen
- Een talenknobbel, sportieve/artistieke inslag

Persoonsontwikkeling

Gegevens over sociaal-emotionele ontwikkeling bijvoorbeeld verkregen met behulp van de instrumenten:

- SVL, AVL, Scol, Vision, Leefstijl, Schobl-r

Gegevens van de sociaal maatschappelijke situatie:

- Schoolmaatschappelijkwerk
- Jeugdzorg
- Riagg

Schoolprestaties

Advies basisschool

Cito-eindtoets

LVS gegevens

Rapportcijfers:

Schoolgedrag

Docentobservaties bijvoorbeeld over:

- sociale contacten, contacten medeleerlingen en met docenten
- werkhouding/taakaanpak

Incidenten:

Met het kwadrantmodel kan een school een leerling op vier onderdelen beoordelen. Het eerste is het prestatieniveau, waarbij wordt nagegaan wat een leerling heeft geleerd. Het tweede is het cognitieve niveau, waarbij duidelijk wordt wat de capaciteiten van een leerling zijn en wat hij/zij in de toekomst zou kunnen bereiken. Daarnaast worden twee sociaal-emotionele niveaus onderscheiden. Hierin wordt het sociaal-emotioneel functioneren achtereenvolgens bekeken vanuit de optiek van de leerling (persoonsontwikkeling) en vanuit de optiek van de leerkracht (schoolgedrag).

Uitgangspunten doorstroomprocedure po-vo

Uit bovenstaande kunnen we een aantal uitgangspunten afleiden voor de doorstroomprocedure po-vo in Rotterdam.

Ten eerste moet de doorstroomprocedure po-vo in Rotterdam drie belangrijke functies kunnen vervullen: het waarborgen van de doorgaande lijn, de selectie van leerlingen voor RVC-indicatie en de selectie van leerlingen voor plaatsing binnen het vo. Daarnaast moeten de gegevens die nu in het okr opgenomen zijn, onderdeel uit blijven maken van de procedure (zie pagina 8). Dit betreft zowel de eerste gegevens (Cito-leerlingvolgsysteem, schoolloopbaangegevens en het advies van de school), als een onafhankelijk tweede gegeven (uitslag Cito-Eindtoets) en – indien van toepassing – informatie over het doorlopen zorgtraject, IQ-test en sociaal-emotionele problematiek. Ook verdient het aanbeveling om de vier onderdelen van het kwadrantmodel op te nemen in de po-vo doorstroomprocedure. Dat betekent dat de toetsen en testen gegevens op moeten leveren over prestaties, capaciteiten, persoonsontwikkeling en sociaal-emotioneel gedrag.

Hoe selecteren we toets- en testinstrumenten die aan deze uitgangspunten tegemoet komen? Welke knelpunten komen we daarbij tegen en wat zijn mogelijke oplossingen? Deze vragen worden in het volgende hoofdstuk behandeld.

Aandachtspunten bij instrumenten

In dit hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de aandachtspunten rond de instrumenten in de doorstroom van primair naar voortgezet onderwijs. Deze aandachtspunten worden besproken binnen de context van de drie functies die de leerlinggegevens vervullen (zie pagina 7).

De doorgaande leerlijn

Het schooladvies van de basisschool is het 'eerste gegeven' voor de toelating van leerlingen tot het eerste leerjaar van het vwo, havo of vmbo. Dat advies wordt gegeven op basis van de informatie die de school tijdens de schoolloopbaan van de leerlingen verzameld heeft. Om de ontwikkeling van leerlingen de hele schoolloopbaan te kunnen volgen beschikken alle po-scholen over een samenhangend systeem van instrumenten en procedures. Vaak gaat het om methodegebonden toetsen.

Daarnaast beschikken scholen over een leerlingvolgsysteem dat bestaat uit methode-onafhankelijke, landelijk genormeerde toetsen (in Rotterdam doorgaans de toetsen uit het Cito-leerlingvolg-systeem). Vooral de ontwikkelingen op cognitief gebied worden op basis van deze toetsen in beeld gebracht. Na acht jaar zorg voor de ontwikkeling van een leerling wil het primair onderwijs deze ontwikkeling graag gecontinueerd zien. Zij zetten sterk in op een doorgaande leerlijn bij de overgang naar het voortgezet onderwijs.

Leerlingvolgsysteem

In de huidige doorstroomprocedure dreigt de aandacht voor de doorgaande leerlijn echter onder te sneeuwen. Er is aan het eind van de basisschool vaak meer aandacht voor de plaats (gebouw in de buurt, geografische ligging) waar een leerling naartoe kan, dan voor het (doorgaande) traject waar de leerling het meest bij gebaat is.

De gegevens uit het leerlingvolgsysteem (lvs) bieden goede aanknopingspunten voor het vervolstraject. Een warme overdracht (uitleg) is belangrijk bij de lvs-gegevens, maar die vindt niet altijd plaats. In het havo en vwo gebeurt meestal weinig met de lvs-gegevens. Het feit dat deze gegevens vaak niet volledig terug te vinden zijn in de ingevulde onderwijskundige rapporten is daar mede debet aan.

Eindniveau

Vanuit het standpunt van het voortgezet onderwijs bezien is een nadeel van de lvs-gegevens, dat zij alleen een beeld geven van het voorafgaand leren en niet van de mogelijkheden voor het toekomstig leren van de leerlingen. Het vo ziet daarom graag een tweede gegeven dat zicht geeft op datgene wat een leerling aan het eind van groep 8 geleerd heeft en dat een voorspellende waarde heeft voor toekomstig leren. Aangezien het voortgezet onderwijs sterker gericht is op selectie, voert het ook vaak zelf aanvullend toetsen (bijvoorbeeld een IQ-test) uit om factoren in kaart te brengen die van invloed zijn op het toekomstige schoolsucces.

Het is wel mogelijk om de lvs-gegevens te gebruiken om het eindniveau, dat dan tevens als tweede gegeven kan dienen, te bepalen. Voorwaarde is wel dat de procedure rond het lvs dan zeer gestructureerd uitgevoerd wordt. Zo moet de laatste toets in dat geval worden afgenomen na het opstellen van het schooladvies van de leerkracht. Ook moeten alle scholen exact gelijke procedures hanteren rondom de afname van de lvs-toetsen.

Sociaal-emotionele ontwikkeling

Om de doorgaande leerlijn van leerlingen te waarborgen is het essentieel dat er voldoende informatie beschikbaar is. Voor een zorgvuldige overdracht is naast informatie over de schoolprestaties ook informatie nodig over zijn of haar sociaal emotioneel functioneren (zie het kwadrantmodel op pagina 10). Het belang van de sociaal-emotionele ontwikkeling van een leerling voor het waarborgen van de doorgaande lijn wordt steeds meer onderkend. In Rotterdam bekijken veel basisscholen momenteel de mogelijkheden op het gebied van sociale competentie: ze experimenteren met methoden en leerlingvolgsystemen of zijn zich hierop aan het oriënteren. Meetinstrumenten die daarvoor bruikbaar zijn de Scol, Viseon, Leefstijl, Schobl-r, Pravoo-Eggo en Osvo-Licor. De Toetsservice in Rotterdam start in het schooljaar 2005/2006 een pilot waarbij ook lvs gegevens op het gebied van sociale competentie verwerkt gaan worden, meestal de Scol of Viseon.

Selectie voor de indicatiecriteria

In het voortgezet onderwijs hebben sommige leerlingen extra ondersteuning nodig. Om te bepalen of een leerling in aanmerking komt voor extra hulp is tegelijk met de

invoering van het vmbo de indicatiestelling voor LWOO en PrO ingevoerd. Voor vo-scholen is het belangrijk dat zorgleerlingen een indicatiestelling krijgen omdat de school daarvoor extra middelen krijgt van de overheid. Deze zorgleerlingen stromen doorgaans door naar het vmbo of praktijkonderwijs.

Bij de indicatiestelling staan de volgende drie criteria centraal: de leerachterstand, het IQ en de sociaal-emotionele problematiek. De informatie van de basisschool over de leerachterstand en de sociaal emotionele problematiek, wordt samen met het onderzoek naar het IQ van een leerling opgenomen in het onderwijskundig rapport en het addendum LWOO & PrO. De onderzoeksgegevens waarop de regionale verwijzingscommissie haar besluit baseert moeten worden vastgesteld met door het ministerie van OC&W goedgekeurde screenings- en testinstrumenten.

Onderwijskundig rapport

De informatie in het okr en het addendum is cruciaal voor de indicatiestelling en is in het vo onmisbaar om te kunnen inschatten welke zorg een leerling nodig heeft. Vaak zijn de gegevens in de onderwijskundige rapporten echter niet direct bruikbaar. De gegevens over een leerling zijn soms te summier: de informatie is bijvoorbeeld gedateerd en er staat te weinig in over de sociaal emotionele ontwikkeling van een leerling. Om toch te kunnen selecteren gaat het voortgezet onderwijs vaak zelf opnieuw toetsen. Dit is niet alleen belastend voor de leerling, maar brengt het ook veel extra werk en kosten voor de school met zich mee.

Het toetsen van zorgleerlingen kan efficiënter verlopen door het afnemen van, en volledig rapporteren over de resultaten van, goedgekeurde instrumenten volgens de procedures uit het stappenplan doorstroomprocedure.

Het voortgezet onderwijs blijkt behoefte te hebben aan brede onderzoeksgegevens waarin via meerdere gestandaardiseerde instrumenten wordt gemeten. Door de breedte van die onderzoeken hoeven leerlingen die voor extra ondersteuning (begeleiding en structuur) in aanmerking komen niet opnieuw getoetst te worden.

Schooladvies

Een ander aandachtspunt in de doorstroomprocedure van zorgleerlingen heeft te maken met het schooladvies van de basisschool. Overadvisering komt in het po in ongeveer een vijfde van de gevallen voor (zie tabel 1). Daarbij valt het advies van de

school hoger uit dan het advies dat uit de toetsprestaties van de leerling volgt. Dit gebeurt om leerlingen een kans te geven het op een zo hoog mogelijk onderwijsniveau te proberen. Het voortgezet onderwijs is hier niet bij gebaat, omdat de kans groter is dat deze leerlingen later uit zullen vallen. Uitval is vervelend voor de leerling en brengt voor het vo kosten met zich mee. Om het risico op uitval te beperken, worden leerlingen bij binnenkomst in het voortgezet onderwijs daarom vaak opnieuw getoetst. Overigens komt onderadvisering van leerlingen bij de schooladviezen van de basisschool even vaak voor (tabel 1). Onderadvisering is vooral voor de leerlingen die het overkomt teleurstellend, de weg terug naar hogere stromen is vrijwel onmogelijk. Vanuit het oogpunt van de bekostiging vormen leerlingen die ondergeadviseerd zijn echter geen probleem.

De meer complexe structuur van het voortgezet onderwijs leidt voor leerkrachten in het basisonderwijs ook nogal eens tot problemen met het schooladvies. Zo vinden veel leerkrachten het onderscheid tussen basisberoepsgerichte leerweg en de kaderberoepsgerichte leerweg in het vmbo ingewikkeld. Ook het verschil tussen de theoretische leerweg in het vmbo en de havo is hen niet altijd duidelijk. De onbekendheid met de leerroutes in het vo belemmert een adequate advisering.

Tabel 1 *Leerlingen in het derde leerjaar van het vo op/conform/onder advies van het basisonderwijs in procenten van het totaal naar onderwijsvorm in de cursus 2003/2004 (strikte norm)*

	Boven niveau	Op niveau	Onder niveau	Aantal leerlingen
LWOO	0,0%	100,0%	0,0%	184
vmbo b/k	0,0%	75,6%	24,4%	1.849
vmbo b/k/g/t	83,8%	16,2%	0,0%	37
vmbo g/t	13,7%	52,2%	34,2%	1.461
vmbo g/t/v	38,7%	61,3%	0,0%	62
havo	31,0%	38,7%	30,3%	1.242
havo /vwo	50,0%	33,3%	16,7%	108
vwo	45,5%	54,5%	0,0%	1.288
Totaal	20,5%	57,9%	21,6%	6.231

Bron: Rotterdamse Onderwijs Monitor 2004

Naast het verduidelijken van de structuur van het voortgezet onderwijs en de daaraan gekoppelde eisen, is de persoonlijke uitwisseling van informatie tussen primair en voortgezet onderwijs (warme overdracht) een belangrijk middel om voor een goede aansluiting te zorgen en de doorgaande leerlijn van leerlingen te waarborgen. Ook toetsen en testen die de mogelijke schooltypen voor het vervolgonderwijs aangeven kunnen ondersteunend werken.

Selectie gericht op plaatsing in het voortgezet onderwijs

Voor alle leerlingen die niet geïndiceerd zijn als zorgleerling is ook selectie nodig om hen te plaatsen in het voortgezet onderwijs. Scholen voor voortgezet onderwijs zien naast het advies van de basisschool graag een 'tweede gegeven': de resultaten van een test of toets van een onafhankelijke instelling. In Rotterdam wordt daarvoor de Cito-Eindtoets Basisonderwijs gebruikt. Ruim 85 procent van de Nederlandse scholen neemt deze Eindtoets af. Door verschillende knelpunten rond de afname van de Cito-Eindtoets lijkt hier echter verandering in te komen

Momentopname

Een veel gehoorde kritiek op de Eindtoets is dat het om een momentopname gaat die geen recht doet aan de ontwikkeling van een leerling. Leerlingen die op de bewuste dag ziek zijn en door hun ouders toch naar school worden gebracht, maken de toets bijvoorbeeld slechter dan normaal. Soms schaffen scholen de Cito-Eindtoets dan ook af en gebruiken alternatieve toets- of testgegevens voor het tweede gegeven.

Overigens biedt het Cito een oplossing voor leerlingen die onder verzwarende omstandigheden de toets maakten: als er echt iets is misgegaan (of een kind afwezig was) tijdens de afname van de Cito-toets kan een kind sinds 2003 alsnog de Inhaaltoets maken.

Oneigenlijk gebruik

De laatste jaren rekenen de onderwijsinspectie, ouders en de media basisscholen steeds meer af op de score op de Cito-Eindtoets. Dagbladen als Trouw publiceren lijstjes van de beste scholen op grond van de gemiddelde Citoscore. Dit vinden de scholen oneigenlijk gebruik van de toets. Het heeft bovendien tot gevolg dat scholen alles in het werk stellen om het gemiddelde omhoog te krijgen. Veel oefenen

bijvoorbeeld, of het niet doorgeven van de toetsresultaten van de zwakste leerlingen. Volgens het Cito zelf is de invloed van oefenen op de Eindtoetscore nihil. Op welke schaal zwakke toetsresultaten uit de schoolscores geweerd worden, is niet bekend.

Gewicht van de eindtoetscore

Veel basisscholen klagen dat het voortgezet onderwijs bij de selectie van leerlingen te veel waarde hecht aan de eindscore en het basisschooladvies minder serieus neemt. De Cito-Eindtoets wordt daarmee een soort eindexamen. Onderzoek van het Cito zelf laat zien dat het merendeel van de vo-scholen het advies van de basisschool uiterst serieus neemt en de uitslag van de Cito-Eindtoets als 'second opinion' mee laat wegen. Aan de andere kant hanteren verschillende vo-scholen harde 'minimum eindtoetscores' in de toelatingsprocedure van nieuwe leerlingen. Door het karakter van de Eindtoets als eindexamen raken ook veel ouders geobsedeerd door de eindscore. Een aantal ouders gaat met hun kinderen oefenen of verwachten van de basisschool dat zij de leerlingen gaan trainen in het maken van toetsen. Sommige scholen doen dat ook. Ook al geeft het Cito aan dat oefenen niet van invloed is op de eindtoetscores, er ontstaan onherroepelijk problemen als er enerzijds scholen zijn die weinig aandacht besteden aan het trainen van toetsen en andere die daarop in de

Tabel 2 Cito-Eindtoetscores versus uitstroomniveau uit voortgezet onderwijs

	vmbo/bb		vmbo/kb		vmbo/gl		vmbo/tl		havo in 5 jr		totaal
	aantal	rij %	aantal	rij %	aantal	rij %	aantal	rij %	aantal	rij %	
500-520	391	70,8	94	17,0	8	1,4	56	10,1	3	0,5	552
520-526	118	28,6	135	32,7	8	1,9	142	34,4	10	2,4	413
527-529	43	17,1	74	29,5	8	3,2	117	46,6	9	3,6	251
530-533	36	12,1	59	19,9	11	3,7	161	54,2	30	10,1	297
534-536	9	4,6	23	11,8	12	6,2	103	52,8	48	24,6	195
537-541	5	1,9	14	5,4	8	3,1	110	42,3	123	47,3	260
542-545	3	2,8	1	0,9	2	1,9	45	42,1	56	52,3	107
546-550	1	3,4	1	3,4	1	3,4	7	24,1	19	65,5	29
Totaal	606	28,8	401	19,1	58	2,8	741	35,2	298	14,2	2.104

Bron: Datawarehouse ROM, Cito.

weken voor de toets een hoofdaccent leggen. Leraren die zich in het voortgezet onderwijs bezighouden met selectie van leerlingen kennen dat probleem. Zij gaan niet alleen af op de Cito-score, maar wegen mee dat de ene school vaak relatief hoog scoort en een andere laag. Een dergelijke afweging doet afbreuk aan de uitslag van de toets: het maakt het 'objectieve tweede gegeven' toch weer tot een 'subjectief resultaat'.

Voorspellende waarde

Verder staat de voorspellende waarde van de Cito-Eindtoets-score voor schoolsucces in het voortgezet onderwijs ter discussie. De relatie tussen toetscores en uitstroomniveau is te vinden in tabel 2. De voorspellende waarde van de Eindtoets blijkt in veel gevallen niet hoog te zijn. Het Cito zelf houdt het op – in totaal – 75%. Volgens de Groningse hoogleraar psychologie Hofstee ligt de geringe voorspellende waarde van de Cito-Eindtoets niet aan de toets als zodanig. Het punt is volgens hem dat de Cito-Eindtoets alleen schoolkennis test. Voor een succesvolle schoolcarrière zijn ook (onder andere) doorzettingsvermogen, een goede gezondheid en sociaal-economische achtergrond belangrijk. Andere testen laten zich erop voorstaan dat juist deze aspecten ook geïncorporeerd zijn, waardoor de voorspellende waarde van deze tests groter kan zijn. Er is echter vooralsnog geen onderzoek beschikbaar dat dit kan aantonen. Uit onderzoek blijkt dat het advies van de basisschoolleerkracht in combinatie met een onafhankelijke toets- of testuitslag de beste voorspellende waarde te hebben.

Niet voor alle leerlingen

De Cito-Eindtoets zou niet geschikt zijn voor alle leerlingen. De veel gehoorde kritiek dat de Eindtoets niet bruikbaar is voor allochtone leerlingen in het algemeen kan echter niet door onderzoek worden bevestigd. De gemiddelde Eindtoetscores van allochtone en autochtone leerlingen verschillen niet van elkaar. Wel zijn er andere groepen waarvoor de toets niet geschikt is. Het gaat dan vooral om nieuwkomers (allochtone leerlingen die aan het begin van groep 8 vier jaar of korter in Nederland zijn en die het Nederlands onvoldoende beheersen om de opgaven goed te kunnen lezen) en geïndiceerde zorgleerlingen (leerlingen die op basis van het intelligentie-onderzoek en lvs-toetsgegevens naar het praktijkonderwijs of leerwegondersteunend onderwijs verwezen zullen worden). In Rotterdam zijn stedelijke afspraken gemaakt dat deze twee groepen leerlingen niet deel hoeven te nemen aan de Eindtoets.

Nieuwkomers en zorgleerlingen mogen wel meedoen, hun resultaten krijgen dan een bijzondere code (I/J/K) en worden niet meegenomen in de totaalscores van de school. Voor zwakke leerlingen voor wie de Eindtoets eigenlijk te moeilijk is, zoals zorgleerlingen, biedt het Cito de Niveautoets aan. De Niveautoets is een adaptieve versie van de Eindtoets die door de leerling op de computer gemaakt wordt. De toetsvragen worden afgestemd op het niveau van de leerling.

Veel gebruikt, algemeen bekend

Hoewel de laatste lvs-toets of een andere door de COTAN goed gekwalificeerde toets ook gebruikt kan worden om het 'tweede gegeven' aan te leveren, is de Cito-Eindtoets voorlopig het meest gebruikt voor dit doel. Naast het feit dat het voortgezet onderwijs om de Cito-Eindtoets vraagt, heeft de toets ook voor het basisonderwijs een aantal voordelen. De toets is niet duur, gemakkelijk af te nemen, snel nagekeken en doordat hij zoveel gebruikt wordt, de standaard geworden. Elke basisschool en vo-school weet wat een bepaalde score inhoudt.

Ook door basisschoolleerkrachten wordt soms gebruik gemaakt van Eindtoetscores om te bepalen wat het advies voor het vo moet zijn. Leerkrachten vinden het niet altijd makkelijk om een schooladvies te formuleren, omdat zij onvoldoende zicht hebben op de kennis en de vaardigheden die een leerling nodig heeft voor de verschillende richtingen binnen voortgezet onderwijs scholen. Een eindscore met bijbehorend Cito-schooladvies biedt hen dan houvast.

Alternatieven en indicatiestelling

Op dit moment worden in het po, naast de methodegebonden toetsen, verschillende andere toetsen en testen gebruikt. Het merendeel van deze toetsen is door de COTAN beoordeeld en door het ministerie van OC&W goedgekeurd. Dat betekent dat die toetsen en screeningsinstrumenten ook gebruikt mogen worden voor de indicatiestelling van zorgleerlingen (zie pagina 13–15). Met dergelijke instrumenten is het dus mogelijk twee vliegen in één klap te slaan: het waarborgen van de doorgaande leerlijn en het leveren van informatie voor de selectie ten behoeve van de indicatiecriteria. De meeste toetsen uit het Cito-lvs zijn goedgekeurd door de COTAN, dit geldt ook voor de Cito-Eindtoets en voor bijvoorbeeld Viseon. De Scol ligt op dit moment ter beoordeling bij de COTAN.

Aanpassing van de screeningsinstrumenten kan ook een oplossing bieden voor de moeilijkheden die veelal ontstaan in het tijdpad voor het stappenplan van de doorstroomprocedure. De doorstroom stagneert wanneer ouders aarzelen over het advies van de basisschool om hun kind aan te melden voor een zorgtraject. Zij willen vaak eerst nog op de Cito-Eindtoetsresultaten wachten om aan de hand daarvan eventueel in discussie te gaan over het schooladvies. Die tijd is echter niet gepland in het stappenplan en belemmert de aanmelding van zorgleerlingen bij het voortgezet onderwijs.

Alternatieven en plaatsing in het vo

Een Eindtoets in groep 8 is niet verplicht. Maar de wet op het voortgezet onderwijs zegt wel dat toelating tot vwo, havo en vmbo-t moet geschieden op basis van geschiktheid. Basisscholen zijn over het algemeen vrij om te bepalen wat voor soort toets ze willen gebruiken: een intelligentietest, een toets van de onderwijsbegeleidingsdienst of een andere schoolvorderingstoets. In Rotterdam is in 1997 besloten de Cito-Eindtoets collectief af te nemen.

Als alternatief voor de Eindtoets kan bijvoorbeeld gebruik worden gemaakt van toetsen uit het *Cito-lvs* (zie ook pagina 12). Voorwaarde is dan wel dat de procedure volgens vaste richtlijnen uitgevoerd wordt. We weten echter niet wat de voorspellende waarde is van de uitslag op Cito-lvs toetsen voor het schoolsucces in het vo. De lvs-toetsgegevens kunnen een belangrijke rol spelen naast een score op een toets die wél schoolsucces in het vo voorspelt. Lvs-gegevens over het prestatieverleden en de toetsvoorspelling over toekomstig schoolsucces geven samen met het advies van de leerkracht over interesses, werkhouding et cetera een breed beeld van de vaardigheden en capaciteiten van de leerling.

Andere testen die een alternatief voor de Cito-Eindtoets kunnen zijn geven een breder beeld dan alleen de schoolvorderingen. Zo is er de *Givo*, die minder eenzijdig op kennis is gericht en ook iets zegt over de leerbaarheid van een leerling; de *Nio*, die vooral capaciteiten en inzicht meet op zeer diverse onderwerpen; de *Drempeltoets* die naast kennis ook motivatie meet, de *ISI* die ook intelligentie meet, of het *Schooleindonderzoek*, die een combinatie van vaardigheid, capaciteit en interesses meet (deze toets wordt landelijk alleen op scholen met een protestants-christelijke achtergrond

gebruikt). Ook toetsen voor het sociaal-emotioneel functioneren, zoals genoemd op pagina 13, kunnen in combinatie met een van de genoemde toetsen of testen een alternatief voor het 'tweede gegeven' vormen.

Wanneer toetsen ingezet worden die ook door de COTAN als 'goed' beoordeeld zijn (zoals de *Nio* voor capaciteiten, of de *Svl* voor sociaal emotionele ontwikkeling) geven deze toetsen direct ook de benodigde gegevens voor selectie indicatiecriteria (zie pagina 13/14). Voor een vergelijking van de Cito-Eindtoets met andere toetsen en testen moet wel eerst de inhoud en uitslag van alternatieve toetsen nader onderzocht worden.

Toetsen en instrumenten

In bovenstaande bespreking van de aandachtspunten rond instrumenten in de doorstroom van primair naar voortgezet onderwijs, zijn twee typen toetsen en instrumenten kort aan bod gekomen. In de eerste plaats instrumenten om de sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen vast te kunnen stellen. In de tweede plaats toetsen of testen om leervorderingen en capaciteiten te kunnen bepalen. In het overzicht op pagina 22 worden de eerder genoemde toetsen en instrumenten op een rijtje gezet en gekwalificeerd aan de hand van de drie doelen die zij kunnen dienen: het waarborgen van de doorgaande leerlijn (functie 1), de selectie van leerlingen gericht op de indicatie voor LWOO en PrO (functie 2) en het selecteren van leerlingen gericht op plaatsing in het voortgezet onderwijs (functie 3). Het gaat hier nadrukkelijk om een globaal overzicht naar de functie die de toetsen kunnen vervullen. Voor de beoordeling van de inhoudelijke geschiktheid van instrumenten en een onderlinge vergelijking tussen instrumenten is een uitgebreide analyse nodig.

Tabel 3 Toetsen/instrumenten en hun functie in de doorstroom po-vo

Toets/instrument	Functie 1	Functie 2	Functie 3
	doorgaande leerlijn	selectie indicatie	selectie plaatsing
<i>Sociaal-emotionele ontwikkeling</i>			
Viseon, Schobl-r, Svl, Avl, Scol, Leefstijl, Pravoo-Eggo, Osvo-Licor	+	-	nvt
<i>Schoolse kennis en vaardigheden</i>			
Drempelonderzoek	-	+	+
Drempeltest	-	-	+
Eindtoets Basisonderwijs (Cito-eindtoets)	-	-	+
Groninger Intelligentietest voor Voortgezet Onderwijs en groep 8 BO (GIVO)			
Interesse-Schoolvorderingen-Intelligentie (ISI-test)	-	-	+
Nederlandse Intelligentietest voor Onderwijsniveau (NIO)			
Schooleindonderzoek	-	-	+
Lvs-toetsen (Cito-lvs)	+	+	+

Kan het anders?

De leerlinggegevens die verzameld worden in de doorstroom van het primair onderwijs naar het voortgezet onderwijs vervullen drie functies, namelijk:

- 1 waarborgen doorgaande leerlijn
- 2 selectie voor indicatie LWOO/PrO en
- 3 selectie voor plaatsing in vo.

In Rotterdam is er op dit moment behoefte aan herbezinning op het gebruik van toetsen en andere instrumenten in de overgang van po naar vo. De vraag is of het verkrijgen van leerlinggegevens voor de doorstroom van po naar vo beter kan.

Deze reader laat zien dat het mogelijk is de inzet van instrumenten bij de doorstroom

van po naar vo efficiënter te laten verlopen en het aantal toetsen te doen afnemen. De belangrijkste maatregel is dat in het leerlingvolgsysteem van het po zoveel mogelijk gebruik wordt gemaakt van door de COTAN als goed beoordeelde instrumenten voor zowel leervorderingen en IQ als voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van een leerling. Informatie uit het lvs is daarmee vrijwel altijd ook geschikt voor selectie ten behoeve van de indicatie voor LWOO en PrO (combinatie van functie 1 en 2). Daarnaast kan het aanleveren van het 'tweede gegeven' samen gaan met het lvs (combinatie van functie 1 en 3) wanneer de laatste toets uit het lvs als Eindtoets wordt ingezet. Maar ook de keuze voor specifieke Eindtoetsen of -testen die door de COTAN goed zijn beoordeeld kunnen zowel het 'tweede gegeven' leveren als ook de informatie voor de selectie voor de indicatie van zorgleerlingen (combinatie functie 2 en 3). Een herziening van de instrumenten voor de doorstroom van primair naar voortgezet onderwijs zou voor de Rotterdamse situatie kunnen wijzen in de richting van het afschaffen van de Cito-Eindtoets. Daarbij moet worden aangetekend dat de manco's van de Cito-Eindtoets bekend zijn, maar die hebben andere toetsen ook of zijn van die andere toetsen nog niet bekend. De keuze voor een bepaalde toets of instrument vraagt om een uitvoerige toetsvergelijking.

Samenvattend

Aandachtspunten die uit deze reader naar voren komen, kunnen helpen bij de keuze voor een instrumentarium voor de doorstroom van po naar vo. De belangrijkste vijf punten staan hieronder samengevat.

- 1 Welke functies worden vervuld?
  - Er zijn drie functies te vervullen, te weten:
    - 1 waarborgen doorgaande leerlijn,
    - 2 selectie voor indicatie LWOO/Pro en
    - 3 selectie voor plaatsing in vo.
  - Aandacht voor de doorgaande leerlijn is vaak gering, plaatsing wordt belangrijker gevonden.
  - Als meer functies door één toets worden vervuld, vermindert dat de toetslast.

2 Welke vaardigheden worden gemeten?

- Er zijn twee typen instrumenten:
  - 1 voor cognitieve vaardigheden en
  - 2 voor sociaal-emotionele vaardigheden.
- Het kwadrantmodel is een hulpmiddel om de ontwikkeling in kaart te brengen
- Voor de indicatiestelling voor LWOO/Pro is een toets nodig die in elk geval de sociaal-emotionele ontwikkeling meet.
- Hoe breder de toets (meer dan alleen schoolvorderingen), hoe minder verschillende toetsen moeten worden afgenomen.

3 Geeft de toets een voorspelling of een beschrijving?

- Het lvs beschrijft de cognitieve ontwikkeling van leerlingen gedurende de basisschoolperiode.
- Schoolvorderingentoetsen (zoals de Cito-Eindtoets) beschrijven het niveau van de opgedane schoolkennis.
- Intelligentietests voorspellen het schoolniveau en schoolsucces van een leerling.
- Sommige instrumenten bevatten vragen die zowel schoolvorderingen als intelligentie meten.

4 Kwaliteit van het instrumentarium

- De COTAN geeft onafhankelijke oordelen over toetsen en testen.
- Alleen door het ministerie van OC&W goedgekeurde instrumenten kunnen gebruikt worden voor de indicatiestelling van zorgleerlingen.
- Scholen voor vo willen graag de resultaten van een toets of test van een onafhankelijke instelling.

5 Verdere voor- en nadelen

- Alle toetsen en testen (behalve het lvs) zijn een momentopname.
- Een warme overdracht is belangrijk bij lvs-gegevens.
- De toetsen die nu in Rotterdam gebruikt worden (Cito-Eindtoets en Cito-lvs) zijn bekend bij po en vo. De overgang naar een ander instrument kost tijd.
- Er wordt door ouders en scholen (te) veel waarde gehecht aan de Cito-Eindtoets-score.

LWOO en PrO in het vmbo

Het vmbo-systeem is per 1 augustus 1999 ingevoerd. De mavo, vbo en een groot deel van het voortgezet speciaal onderwijs werden bij elkaar gevoegd tot vmbo. Vanaf die tijd is de doorstroom van het primair onderwijs naar het voortgezet onderwijs een stuk complexer geworden (zie het onderwijsschema op pagina 4). Zo kent het vmbo vanaf de derde klas vier leerwegen: de theoretische leerweg (tl), de gemengde leerweg (gl), de kaderberoepsgerichte leerweg (kbl) en de basisberoepsgerichte leerweg (bbl). Voor leerlingen die extra zorg nodig hebben kan het vmbo extra financiering ontvangen. Deze leerlingen krijgen dan leerwegondersteunend onderwijs (LWOO). Zij volgen hetzelfde programma als de overige leerlingen binnen het vmbo, maar krijgen daar extra hulp en begeleiding bij. Sommige vmbo-scholen hebben een aparte afdeling voor het LWOO. De leerlingen krijgen daar onder andere les in kleinere groepen en kunnen daardoor makkelijker meer hun eigen tempo volgen. Van de vmbo-leerlingen is landelijk bijna 20 procent LWOO-geïndiceerd. In vier grote steden, waaronder Rotterdam, ligt dat percentage hoger, op ongeveer 25 procent. Ook kunnen leerlingen praktijkonderwijs volgen (PrO). Het praktijkonderwijs is uitsluitend bedoeld voor leerlingen van wie wordt verwacht dat zij niet in staat zullen zijn om één van de leerwegen in het vmbo met succes af te sluiten. Deze leerlingen worden direct opgeleid voor en begeleid naar een plek op de regionale arbeidsmarkt. Tot slot is er voortgezet speciaal onderwijs (vso) voor leerlingen met een handicap of stoornis. Een Commissie van Indicatiestelling (CvI) verbonden aan een Regionaal Expertise Centrum (REC) bepaalt of een leerling in aanmerking komt voor dit vso.

Tegelijkertijd met de integratie van de zorgleerlingen in het reguliere onderwijs veranderde de bekostiging van de zorgleerlingen. Daarbij werd het noodzakelijk om op basis van zoveel mogelijk geobjectiveerde criteria, onafhankelijk vast te kunnen stellen welke leerlingen voor deze extra zorg in aanmerking komen. De onafhankelijke indicatiestelling wordt uitgevoerd door Regionale Verwijzings Commissies voor voortgezet onderwijs (RVC-VO). De regionale verwijzingscommissie baseert haar beslissing op verschillende factoren: de motivering van de school (ervaring met de leerling, onderwijskundig rapport), de zienswijze van de ouders, de leerachterstand van de leerling, het intelligentiequotiënt van de leerlingen en (indien noodzakelijk) de

resultaten van een of meer persoonlijkheidsonderzoeken – met betrekking tot prestatiemotivatie, faalangst en emotionele instabiliteit – die een beeld geven van de sociaal-emotionele problematiek van de leerling in relatie tot de leerprestaties. De gegevens waarop de regionale verwijzingscommissie haar besluit baseert moeten worden vastgesteld met ‘goedgekeurde’ screenings- en testinstrumenten. Een lijst van goedgekeurde instrumenten wordt jaarlijks (in juli) door het ministerie van OC&W opgesteld (zie ook het Handboek Doorstroomprocedure voor de actuele lijst).

- Boes, A. & Both, K. (2002). *Een streep door de eindtoets*. Netwerk SOVO.
- Bootsman, A. & Bruning, M. (2002). *Van diagnostiek tot handelingsplan. Een routebeschrijving binnen het samenwerkingsverband en school*. Utrecht: APS.
- Dijk, H. van & Tellegen, P.J. (2004). *De Nederlandse intelligentietest voor onderwijsniveau handleiding en verantwoording*. Amsterdam: Boom.
- Dienst Stedelijk Onderwijs, gemeente Rotterdam (2004). *Rotterdamse Onderwijsmonitor. Primair en voortgezet onderwijs in Rotterdam 2004*.
- Fokor (2005). *De procedure voor de doorstroom naar het voortgezet onderwijs*. Rotterdam Fokor, Koers VO.
- Geest, A. van der (2003). De macht van de Cito-toets. *Bulletin, onderwijs & inspiratie*, 15–17.
- Hulsen, M. & Claassen, A. (2004). *Evaluatie toelatingsprocedure po-vo. Gemeente Rotterdam*. Nijmegen: ITS.
- Hulsen, M. & Claassen, A. (2005). *Evaluatie van de procedure voor de doorstroom naar het voortgezet onderwijs in de gemeente Rotterdam*. Nijmegen: ITS.
- Inspectie van het onderwijs (2005). *Doorgaande zorg en begeleiding. Een inventariserend onderzoek naar verschillende aspecten van de overgang van zorgleerlingen van primair onderwijs naar voortgezet onderwijs in de regio Oss*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Kapinga, T.J. (2004). *Naar een sluitend plaatsingstraject*. Ridderkerk: 678 Onderwijsadviesing.
- Koers VO (2005). *Evaluatie de zorgleerling in beeld*. Rotterdam: Koers VO.
- Lubbe, M. van der, Verhelst, N., Heuvelmans, T. & Staphorsius, G. (2005). *Verslag van een onderzoek naar de toelating van leerlingen in het VO*. Arnhem: Cito.
- Renssen, A. van (2005). *Rotterdam krijgt zorgleerlingen steeds beter in beeld*. *Rotterdams onderwijs Magazine*, 27(6), 28–29.
- Snoeijenbos, J. (2005). *Sociale competenties in beeld. Advies aan het samenwerkingsverband Koers VO met betrekking tot leerlingvolgsystemen sociale competenties*. Rotterdam: CED-Groep.
- Tubantia (2005). *Alle scholen verder met Enschedese eindtoets*. *Dagblad Tubantia/Twentsche Courant*, 15 juni 2005.
- Uiterwijk, H. (1994). *De bruikbaarheid van de Eindtoets Basisonderwijs voor allochtone leerlingen*. Arnhem: Cito.
- Weijenberg, A. van de (2005). *Einde toets? Een streep door de Eindtoets*. *J/M vakblad voor ouders*, januari 2005.
- Werkgroep povo Zaanstreek (2004). *Informatiebrochure overgang van primair naar voortgezet onderwijs*.

